

Diskurzivní prostředky a profesní strategie šedé zóny poskytovatelů lékařské péče na přelomu středověku a raného novověku

David TOMÍČEK

Discursive tools and professional strategies of the grey-zone medical care providers at the turn of the Middle Ages and the Early Modern period

The socio-professional milieu of medical care providers at the turn of the Middle Ages and the Early Modern period was characterised by a strong pluralism, with university-educated physicians representing an elite minority. They asserted their authority over non-graduate healers, the so-called empiricists, only slowly and to a limited extent. Nevertheless, their informal influence in the form of medical knowledge, means of self-presentation and communication patterns were crucial and they greatly influenced the environment that the recent research understands as less internally structured and refers to as 'medical penumbra'. This study focuses on non-institutionalized groups of empiricists with less distinct professional contours, namely charlatans and itinerant drug sellers, conjurers, and women healers. It analyses the professional strategies, by which they built their exclusivity in the eyes of potential users of their services and the discursive devices, by which authors of Czech-language sources of the late medieval and Early Modern periods constructed narratives about these groups. It shows how the creators of discourses about particular groups of empiricists transform distinctive elements of their professional strategies into tools for delegitimizing their professional status.

Keywords: medical penumbra; empiricists; discursive devices; professional strategies; exclusivity

DOI: 10.14712/24645370.3196

David Tomíček is an assistant professor at Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Faculty of Arts, Department of History, david.tomicek@ujep.cz

Pluralitní charakter lékařské péče a jeho proměny v čase představují jedno z aktuálních témat dějin medicíny, podobně jako nalézání adekvátních pojmů k uchopení tohoto socioprofesionálně pestrého prostředí.¹ V období

¹ WALTRAUD ERNST, *Medical Plurality, Medical Pluralism and Plural Medicine. A Critical Reappraisal of Recent Scholarship*, in: *Medical Pluralism. Past – Present –*

středověku a raného novověku tvořili univerzitně vzdělaní jedinci jen relativně nepočtenou vrstvu poskytovatelů lékařské péče a o tento elitní status opírali snahu o prosazení kompetence i autority nad výkony početných empiriků.² Pluralismus tohoto profesního prostředí přiblížil na počátku 17. století Michal Pěčka z Radostic v díle *Akcí a rozepře* rýmovaným výčtem osob vystupujících jako lékaři, jehož vznik je spojen s tvorbou středověkých salernských překladatelů a kompilátorů.³ Pěčka soudí, že empirici svou terapii staví na vyzkoušených postupech, jež porůznu sesbírali jako osvědčená „experimenta“ od starých žen, ranhojičů, apaté-

Future, (ed.) Robert Jütte, Stuttgart 2012, s. 11–23; srov. MARK S. R. JENNER, PATRICK WALLIS, *The Medical Marketplace*, in: *Medicine and the Market in England and Its Colonies, c. 1450–1850*, (edd.) Tíž, London 2007, s. 1–23; DAVID GENTILCORE, *Healers and Healing in Early Modern Italy*, Manchester–New York 1998, s. 1–28.

² Nástrojem prosazování zájmů graduovaných lékařů bylo tzv. *collegium medicum*. Proces konstituování této instituce v říšském městě Norimberku podrobně analyzuje HANNAH MURPHY, *A New Order of Medicine*, Pittsburgh 2019. K obdobnému procesu v Ulmu srov. ALEXA GROB, HANS JOACHIM WINCKELMANN, *Das Collegium Medicum zu Ulm*, Sudhoffs Archiv 98/2014, s. 109–123. Pro Augsburg srov. CLAUDIA STEIN, *Of Invisible Boundaries: Bodies, Plagues, and Healers*, in: *A Companion to Late Medieval and Early Modern Augsburg*, (edd.) B. Ann Tlustý, Mark Häberlein, Leiden–Boston 2020, s. 46–68. Přehledně k poskytovatelům lékařské péče v raném novověku viz ROBERT JÜTTE, *Krankheit und Gesundheit in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart 2013, s. 104–147. S přihlednutím k situaci ve městě Kolíně nad Rýnem TÝŽ, *Ärzte, Heiler und Patienten. Medizinischer Alltag in der frühen Neuzeit*, München–Zürich 1997. K problematice sporů akademických lékařů s empiriky viz též ZDENĚK ŽALUD, *Akademický vzdělání lékaři 16. a 17. století v písemných sporech a polemikách. 1. část*, Dějiny věd a techniky 55/2022, s. 203–216.

³ „Mnozí se již na to dali / aby moci bylin znali. / Leik, pop, žid, mnich i ten kejklř / shnilá baba, též i barvíř. / Chůva, kramář, nuzný voják, / vetešník i Havel sedlák. / Ti všickni lékaři býti / chtějí, nemocné hojiti.“ MICHAL PĚČKA Z RADOSTIC, *Akcí a rozepře mezi filozofem, v lékařství doktorem a oratorem aneb prokurátorem*, Praha 1609, f. R_r. Soudobé německé verše na toto téma viz BARBARA ELKELES, *Medicus und Medikaster. Zum Konflikt zwischen akademischer und „empirischer“ Medizin im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, *Medizinhistorisches Journal* 22/1987, č. 2–3, s. 197–211, zde s. 197; srov. latinské znění veršů básně *Flos Medicinae*: „Fingit se Medicum quivis idiota, prophanus, / Iudaeus, monachus, histrio, rasor, anus, / Sicuti Alchemista Medicus fit aut Saponista, / Aut balneator, falsarius aut oculista. / Illic dum lucra quaerit, virtus in arte perit.“ *Collectio Salernitana*, díl 5, (ed.) SALVATORE DE RENZI, Naples 1859, s. 103; k osobnosti Michala Pěčky srov. JAN PIŠNA, *Dílo „Akcí a rozepře...“ Michala Pěčky z Radostic jako pocta prokurátorům*, in: *Melior est aquisitio scientiae negotiatione argenti. Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. K šedesátým narozeninám*, (edd.) Evermod Gejza Šidlovský, Václav Valeš, Jan Polesný, Praha 2013, s. 215–223.

kářů, dryáčníků, čarodějů a židů.⁴ Doplňme ještě, že motiv takto sesbíraných léčebných postupů Pěčka patrně převzal z díla *Gruntovní a dokonalý regiment zdraví* Jana Koppa z Raumenthalu, které vyšlo roku 1536. Obdobnými slovy jsou zde totiž připomínáni empirici, kteří léčí bez skutečného poznání lékařské vědy, jen na základě takovýchto sbírek.⁵ Měl-li i Jan Kopp pro svůj výčet nějakou konkrétní předlohu, mohla jí být řeč Filipa Melanchtona *Contra medicos empiricos* z roku 1531.⁶

Historiografické přístupy k těmto poskytovatelům lékařské péče zpravidla podléhají taxonomické představě o jejich rozčlenění do profesních kategorií, jež lze vůči sobě vymezit takřka natolik zřetelně, jako se univerzitně vzdělaní lékaři vymezovali vůči prostředí empiriků jako celku. V důsledku této kategorizační snahy některé vrstvy lékařských praktiků zůstávaly stranou badatelské pozornosti či byla jejich role podceňována. Jeví se proto smysluplné využít přístup opírající se o koncept tzv. šedé zóny poskytovatelů lékařské péče („*medical penumbra*“), představený recentním bádáním.⁷ Výhodou tohoto přístupu bezpochyby je, že ukazuje profesní svět lékařské péče jako do značné míry dostupný a sdílený.⁸

⁴ „Naši pak empirici co činí? Sbírají porůznu svá experimenta, nětco od bab, nětco od barvířů, apatekářů, nětco od dryáčníků a čarodějníků a nětco od židů a z nich... učí se nemocné hojiti.“ M. PĚČKA Z RADOSTIC, *Akci*, f. J_{8r}.

⁵ „...když jest lecjaky pokladač, žid, neučeny pop nebo jiný zkažený lotr seb stará baba, která sic žádně jiné živnosti nema a neumí, nějakou starú škartu nejde, v kteréž některé experimenta napsaný sú.“ JAN KOPP Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonalý regiment zdraví*, Praha 1536, f. 3v. K vybraným aspektům tohoto díla a jeho autorovi DAVID TOMÍČEK, *The Concept of Good Life According to the King's Physician Johann Kopp von Raumenthal*, in: Gutes Leben und Guter Tod von der Spätantike bis zur Gegenwart, (ed.) Albrecht Classen, Berlin–Boston 2012, s. 309–316; BO JOHNSON THEUTENBERG, *Doktor Johannes Copp von Raumenthal*, Skara 2003, s. 27–30.

⁶ „Vidite autem istos indoctos, collectanea habent remediorum, ab obstetricibus, a tonsoribus, a Magis, a Iudaeis transscripta...“ *Corpus reformatorum*, díl 11, (ed.) CAROLUS GOTTLIEB BRETSCHEIDER, Halis Saxonium 1843, s. 205; k vlivu melanchtonismu na české prostředí nejnověji LUCIE STORCHOVÁ, *Řád přírody, řád společnosti. Adaptace melanchtonismu v českých zemích v polovině 16. století*, Praha 2021.

⁷ O konceptu *medical penumbra* a možnostech jeho využití podrobně LAURENCE W. BROCKLISS, COLIN JONES, *The Medical World of Early Modern France*, Oxford 1997, s. 230–283; viz též stručné shrnutí VIVIAN NUTTON, *Renaissance Medicine. A Short History of European Medicine in the Sixteenth Century*, London 2022, s. 163–172.

⁸ Podrobněji MICHAEL STOLBERG, *Learned Physicians and Everyday Medical Practice in the Renaissance*, Berlin–Boston 2022, s. 528–535.

Zároveň otevírá prostor pro výzkum takových témat, jako jsou příčiny neúspěchu snahy univerzitně vzdělaných lékařů ovládnout pomyslné tržiště nabídek negraduovaných konkurentů, různorodá chápání lidského těla, translace lékařského vědění či způsoby sebe prezentace jednotlivých skupin poskytovatelů lékařské péče.⁹

Předkládaná studie¹⁰ si klade za cíl analyzovat šedou zónu poskytovatelů lékařské péče ve výpovědích českojazyčných pramenů z období pozdního středověku a raného novověku, zejména lékařských textů, polemických traktátů, slovníků, zábavné tvorby a kazatelských příruček. Soustředí se na ty socioprofesionální skupiny empiriků, jejichž profesionální kontury se jeví méně zřetelné, tedy na šarlatány a jim blízké potulné léčitele, osoby zacházející s magií a ženy poskytující věštecké a léčitelské služby. Sledovat bude reflexi profesionálních strategií těchto praktiků v diskurzivních prostředích zkoumaných pramenů. Pokusí se ukázat, jakým způsobem tvůrci pramenných svědectví tyto empiriky zobrazují a jakou funkci zvolené výrazové prostředky v diskurzu zastávají. Zajímat se bude o způsob, jakým jsou výrazné prvky profesionálních strategií těchto empiriků transformovány do diskurzivních prostředků pramenů, konkrétně jakým způsobem se z legitimizačních prostředků profesionálních strategií stávají diskurzivní prostředky delegitimizace.

Klamaví prodejci pověstného zboží

Hynek Krabice z Weitmile, tvůrce českého znění *Gruntovního a dokonalého regimentu zdraví* Jana Koppa, zvolil v první polovině 30. let 16. století k označení profesionální skupiny osob, které stejně jako někteří apotekáři prodávají nekvalitní dryák, obecně vyznívající slovo „tuláci“.¹¹ Výraz odpovídá intencím soudobého díla *Liber vagatorum*, v němž jsou mezi

⁹ Srov. C. STEIN, *Of Invisible Boundaries*, s. 64–65. K souvisejícím otázkám difuze lékařského vědění z centra na periferii viz DAVID GENTILCORE, *Was there a „Popular Medicine“ in Early Modern Europe?*, *Folklore* 115/2004, s. 151–166.

¹⁰ Tato studie je výstupem výzkumného projektu UJEP-SGS-2023-63-001-3, „Diskurzivní prostředky historických pramenů v závislosti na jejich typech“, který byl podpořen z prostředků SGS UJEP.

¹¹ „...však ne každý dryak, kterýž tulaci a někteří naši apotekáři prodávají...“ J. KOPPA Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonalý regiment*, f. 152r. K osobnosti překladatele viz EDUARD MAUR, VÁCLAV ŠTOREK, *K demografii české šlechty 16. století (Hynek Krabice z Weitmile a jeho pět manželék)*, *Historická demografie* 26/2002, s. 5–27.

osoby potulné řazení také „lékaři“ (*Artzten*), kteří dům od domu prodávají dryák a rozličné kořeny.¹² Na prodejce dryáku překvapivě nepomyslel krátce po polovině 16. století Jan Vočehovský, když v pojednání o ochraně před epidemií *Krátkej spis o nemocech morních* upozornil čtenáře, že znění receptů ponechal raději v latině, aby nenapomáhal nekompetentním lékařům z řad neškolených empiriků, konkrétně „bab, barbiřů, ševců a jinejch řemeslníků“.¹³ Profesní skupinu pojmenovanou slovem odvozeným od vyhlášeného všeléku ve svém výčtu neregistruje. Změnu lze pozorovat až závěrem 16. století. O poznání bohatší kategorizaci s čtenáři sdíleli Adam Huber z Riesenbachu a Daniel Adam z Veleslavína v *Apatéce domácí*, méně nákladné úpravě Mattioliho *Herbáře* z roku 1595. V předmluvě deklarovali, že vydávaným dílem nechťají oslovit léčitele z řad pochybných empiriků, jmenovitě „dryáčníkův, tulákův po světě, bab, věštcův, hadačův a čarodějníkův“.¹⁴ Slovo „dryáčník“ do citovaného výčtu zařadili na prvním místě a odděleně od tuláků. Nejspíš až v této době se tak stává běžným diskurzivním prostředkem textů referujících o šedé zóně poskytovatelů lékařských služeb. Svědčí o tom cestopis Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic z roku 1608 – při popisu benátského systému dohledu nad městským zdravotnickým režimem autor uvádí, že úředníci signori alla sanita mimo jiné kontrolují „lékaře a dryáčníky“.¹⁵

Na šíření výrazu „dryáčník“ v literárních kruzích měl jistě nezanedbatelný podíl Veleslavínův slovník *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus* z roku 1598. Sémantické pole tohoto pojmenování dílo poodhaluje řazením lexikálních jednotek a jejich jinojazyčnými ekvivalenty. Mezi výrazy pro poskytovatele lékařské péče v oddíle věnovaném profesím souvisejícím s prostředím škol a soudobé

¹² „Hut dich des gleichen auch vor den artzten die affter land ziechen und tyriack und wurtzlen feil tragen.“ *Liber vagatorum*, [Pforzheim] [1510], f. B₂r.

¹³ „...obával sem se, abych z bab, z baviřuo, z ševcuo a z jinejch řemeslníků doktorů neumělých nenadělal, jako jiní učinili.“ JAN VOČEHOVSKÝ, *Krátkej spis o morové nemoci*, Prostějov 1552, f. A₁v.

¹⁴ „...a zase naproti tomu všetečných a drzích[!] lidí, jako dryáčníkův, tulákův po světě, bab, až i věštcův, hadačův a čarodějníkův posilovat měli.“ ADAM HUBER Z RIESENBACHU, DANIEL ADAM Z VELESLAVÍNA, *Apatéka domácí*, Praha 1595, f. A₆v.

¹⁵ KRYŠTOF HARANT Z POLŽIC A BEZDRUŽIC, *Putování aneb Cesta z Království českého do města Benátek a odtud po moři do Země svaté, Země judské a dále do Egypta a velikého města Kairu*, díl 1, (edd.) Hana Bočková, Markéta Melounová, Praha–Brno 2017, s. 66.

učenosti (*De scholis*) jsou např. řazení, „kterýž masti strojí a prodává, bylinář, kořenář, ranhojič, bradyř, holič, kterýž průtrže a kamení řeže, lazebník“,¹⁶ nikoli však dryáčník. Společně s cizojazyčnými ekvivalenty seplasiarius, circumforaneus, ἀγορτης, Tiriackskrämmer, landftreicher je tento výraz naopak zařazen v oddíle slov patřících zdravotnickým profesím (*De artibus in genere ad medicinam spectantibus*)¹⁷ a dále v oddíle slov náležejících bezectným profesím (*De artibus infamibus*), kde jsou k tomuto výrazu uvedeny cizojazyčné ekvivalenty circulator, circumforaneus, ἀγορτης, Wurmfamenkrämmer, Tyriackskrämmer.¹⁸ Rejstřík tištěného vydání z roku 1598¹⁹ nadto klade pojem dryáčník do souvislosti s výrazy pokrývajícími kupecké činnosti (*De re mercatoria*). Významově blízký výraz circuitor totiž uvádí jako synonymní k výrazu šot z příslušného oddílu, který je vykládán jako podomní prodejce, „kterýž krám svůj po městě nosí“.²⁰

V Komenského slovníku *Janua linguarum reserata* z počátku 30. let 17. století je výraz dryáčníci řazen mezi slova patřící prodejcům pochybné pověsti, jejichž snahou je dosáhnout statusu kupců.²¹ Nemělo by zůstat bez povšimnutí, že výraz agyrta, který Veleslavínův slovník uvádí jako ekvivalentní ke slovu dryáčník, je v Komenského slovníku přeložen jako křepčír, resp. kejklíř, který diváky klame.²² Doplňme ještě, že ve slovníku Václava Jana Rosy *Thesaurus Linguae Bohemicae* z 80. let 17. století je výraz dryáčník řazen jako ekvivalentní k *circumforaneus*, agyrta, Thiriackskrämmer a dáván do souvislosti se slovy zubitrh a trhozubek. Osobě ženského pohlaví (*foemina talis*) je v tomto slovníku vyhrazen výraz dryáčnice.²³

¹⁶ DANIEL ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus*, (edd.) Alena M. Černá a kol., Praha 2015, s. 419.

¹⁷ D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator quadrilinguis*, s. 232.

¹⁸ D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator quadrilinguis*, s. 309.

¹⁹ Heslo „dryáčník“ v nestránkovaném *Index rerum et vocum boemiarum*; srov. DANIEL ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus*, Praha 1598.

²⁰ D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator* (1598), s. 293.

²¹ JAN AMOS KOMENSKÝ, *Janua linguarum reserata aurea sive Seminarium linguarum et scientiarum omnium*, Praha 1805, s. 112–113.

²² „Kejklíř (křepčír) jest mamič, čin obratností zrak (oči) diváků mámi, ale mámení (zaslepení) jest, ni divové (zázrakové).“ J. A. KOMENSKÝ, *Janua linguarum*, s. 242.

²³ *Thesaurus Linguae Bohemicae*, <https://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=eRosaThesN> (náhled 18. 2. 2023).

Vedle výrazu dryáčnick se v Komenského díle *Labyrint světa a lust-hauz srdce* vyskytuje i pojmenování dryáčnictví. To je součástí jazyka jinotaje, kterým jsou čtenáři představeny nejrůznější nectnosti provázející profesní dráhu vzdělanců. Poutník nahlíží do knihovny mající podobu apatény,²⁴ v níž jsou ukazovány nejrozličnější pochybné způsoby výroby léků, představujících ve skutečnosti knihy, jejichž obsah je myšlenkově mdlý, neřkuli nebezpečný. Komenského jinotaj sděluje poznání, že vedle řádných autorů tvořících jako poctiví apatékáři, kteří svědomitě shromažďují odpovídající přísady, aby z nich vytvořili nejrůznější zdraví prospěšné léky, mj. i „rozkošné dryáky“, působí dramaticky vyšší počet autorů tvořících jako nepoctivci, kteří místo náležitých přísad přidávají do svých kompozit nejrůznější substance odpadního charakteru.²⁵ Poutníkovi je dále odhaleno, že k prodeji takových léků náleží i jejich opatrování bombastickými názvy a klamavé vychvalování účinků, jak mají ve zvyku činit dryáčnicki.²⁶ Tyto neblahé způsoby, pojmenované souhrnně jako dryáčnictví, uživatelům nic dobrého nepřinášejí, ba dokonce mohou svými účinky vážně poškodit zdraví.²⁷

Graduovaní lékaři prezentovali jako zdraví ohrožující především neautorizovanou nabídku vnitřně užívaných léků, k níž se výslovně vztahovaly i nejstarší pokusy o regulaci tohoto trhu ze strany pařížské lékařské fakulty.²⁸ Nařízení francouzského krále Jana II. z roku 1352, jež se na mínění děkana a profesorského sboru této fakulty odvolává, postihovalo opovážlivce, kteří bez patřičných znalostí lidských komplexů v sídelním městě vykonávali lékařskou praxi a distribuovali léky. Jednat se mělo o různé ženy a stařeny, řeholníky, venkovany, lékárníky, početné

²⁴ „Do apatény... kdež se lékové proti neduhům myslí chovají; a ta vlastním jménem bibliotéka slove.“ JAN AMOS KOMENSKÝ, *Labyrint světa a ráj srdce*, (ed.) Milan Rosenzweig, Praha 1955, s. 39.

²⁵ „A spatřím jednoho tuším či dva, kteříž vonná koření a byliny shledávajíce, krájeli, třeli, vařili, distilovali, rozkošné dryáky, lektváře, syrupy a jiná životu lidskému užitečná lékařství strojíce... Někteří zajisté... pomyjí přiléváním... přidáváním lecjaké matlaniny, třeba prachu a smetí... jen aby se také nové zadělání zdálo.“ J. A. KOMENSKÝ, *Labyrint světa*, s. 41–42.

²⁶ „Mezi tím nápisy nádhernější než onino přivěšovali, a nestydatě jako jiní dryáčnicki každý své velebil.“ J. A. KOMENSKÝ, *Labyrint světa*, s. 42.

²⁷ „...se škodou bližních v to dryáčnictví se dávají... někteří z věcí naprosto jedovatých ty své konfekty strojili; takže tak mnoho se trávenin jako lékařství prodávalo...“ J. A. KOMENSKÝ, *Labyrint světa*, s. 42.

²⁸ Srov. PEARL KIBRE, *The Faculty of Medicine at Paris, Charlatanism, and Unlicensed Medical Practice in the Later Middle Ages*, Bulletin of the History of Medicine 27/1953, s. 1–20.

bylinkáře, a dokonce nedostudované posluchače lékařské fakulty.²⁹ Listina výslovně uvádí, že smrtelné nebezpečí může spočívat především v jejich projímadlech.³⁰ Král proto zakázal komukoli, kdo nemá patřičné znalosti příznaků nemocí, poskytovat léky upravující tělesnou komplexi, tj. projímadla i projímavé pilulky, a dále sirupy, lektvary a rozličné klystýry.³¹

Téma neodborného, resp. neautorizovaného podávání léků sloužících k tělesnému pročištění rezonovalo také v českojazyčné lékařské literatuře. Jan Kopp se např. v tištěném dialogu *Gruntovní a dokonalý regiment zdraví* vymezil ústy postavy graduovaného lékaře proti apatékářům, kteří by dle jeho mínění měli nabízet výhradně léky připravené na základě instrukcí lékařů, a nikoli vlastní, zdraví ohrožující dávidla a projímadla, vytvořená bez patřičných znalostí.³² Ústy postavy učedníka následně zdůraznil, že takové pročišťující léky podávají nejen apatékáři, ale i jiní negraduovaní poskytovatelé lékařských služeb, konkrétně malíři, duchovní, bradýři a staré ženy.³³ Lze se proto domnívat, že motiv neblaze působících purgativních léků představoval jeden z diskurzivních prostředků formujících srozumitelnou profesní identitu osob šedé zóny poskytovatelů lékařských služeb.

Zábavná literatura využívala nelibé působení léků s vomitivními a emetickými účinky především jako prostředku kritiky a zesměšnění příslušníků lékařské profese.³⁴ Otevírání tělesných průchodů za účelem

²⁹ „...mulieresque alique et vetuale, conversi, rustici nonnullique apothecarii et herbarii quamplures, insuper scolares in medicine fac. nondum docti...“ *Chartularium Universitatis Parisiensis*, díl 3, (ed.) HENRICUS DENIFLE, Paris 1894, s. 16.

³⁰ „...ignorantesque complexiones hominum... potissime laxativarum, in quibus jacet mortis periculum, si ipsas contigerit indebite ministrari.“ *Chartularium Universitatis Parisiensis* 3, s. 16.

³¹ „...medicinam alterativam, laxativam, sirupum, electuarium, pilulas laxativas, clisteria qualiacumque...“ *Chartularium Universitatis Parisiensis* 3, s. 16.

³² „To tím lépe nic není, než o tom bych držel, kdyby oni masti a flastry dělali aneb vody palili, jak doktorove řídí a poručují... bylo by jim tisíckrát spásedlnější nežli tak lidí svým nerozumným purgaci davaním o jich zdraví připravují a z peněz šidí.“ J. KOPP Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonalý regiment*, f. 170v.

³³ „Musím opět na naše apatykaře, maleře, popy, barvíře, baby a jiné neučené jím podobné lidí nastupiti... ó kolikrát oni mne a mym dobrým přáteluoim purgacy prodali a oto malú péči měli, kterak a neb kdy sme je přijímati měli.“ J. KOPP Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonalý regiment*, f. 171r.

³⁴ K tématu morálních i jiných konotací tělesných nečistot ve středověké kultuře podrobněji MARTHA BAYLESS, *Sin and Filth in Medieval Culture. The Devil in the Latrine*, New York–London 2012.

uvolnění škodlivé materie bylo totiž pro soudobé terapeutické postupy charakteristické, ať již se jednalo o flebotomii, či právě o aplikaci nejruznějších vomitik a emetik.³⁵ Neblahé účinky takového otevírání, ale i zavírání výslovně zmiňují verše *Satir na čtyři stavby*.³⁶ Aplikací projímavého prostředku křísí zesnulého Izáka prodavač mastí v jedné ze scén dramatu *Mastičkář*.³⁷ Svědčí o tom nejen popis podání léku,³⁸ ale i bezprostředně následující defekace.³⁹ Básní *Tuto jse třešti páni pranostykáři, nejistí hadači, hvězdáři* Mikuláš Dačický z Heslova cílil především na tvůrce falešných astrologických předpovědí, jeho verše se ale nevyhýbají ani praktikám pochybných lékařů prodávajících purgativní prostředky, které nemocného buď uzdraví, nebo připraví o život.⁴⁰ Připomenout je možné také postavu uhlíře z povídky *Uhlíř zázračným doktorem a vševědem*. Coby domněle graduovaný lékař předepíše sedlákovi rovných patnáct projímavých pilulí s příslibem, že ztracenou klisnu nalezne poté, co se dostaví očekávaný vyměšovací efekt.⁴¹

S citovanými příklady souzní dva komentáře z druhého vydání Mattioliho herbáře, které pronikly i do *Apatéky domácí*. První se týká rostliny známé jako vlčí lýko menší, jež je díky své výrazně horké přirozenosti představena jako prudké projímadlo. S touto vlastností souvisí varování před nabídkou potulných dryáčníků, „těch běhauňů

³⁵ OFER HADASS, *Medicine, Religion, and Magic in Early Stuart England*, University Park 2018, s. 15–19.

³⁶ „...počištění nařizují / klistry aplicírují... žily těla otvírají, / zase život zavírají, / opět průchod skrz stolice / ženou až zblednou lice.“ Viz *Satiry na čtyři stavby*, (ed.) ZDEŇKA TICHÁ, Praha 1958, s. 39.

³⁷ K mastičkářské scéně nejnověji MARTIN BAŽIL, *Komika ve středověkých velikonocních hrách ze střední Evropy*, in: Hranice smíchu. Komika a vážnost ve středověké Evropě, (edd.) Vojtěch Bažant, Martin Šorm, Praha 2019, s. 173–199, zvl. s. 184–187; viz též FRANTIŠEK SVEJKOVSKÝ, *Dvě verze Mastičkáře – dva typy středověké frašky*, Česká literatura 11/1963, s. 473–487.

³⁸ „...ež mi všichnu řít mastiů oblil.“ Cit. dle VÁCLAV ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika a další studie ze starší české literatury*, Praha 1999, s. 310.

³⁹ „Avech, auvech, avech, ach! / Kak to, mistře, dosti spach, / avšak jako z mirtvých vstach, / k tomu se bezmál neosrach.“ V. ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, s. 310.

⁴⁰ „Doktory pak medicinae / také známe, o nichž víme / žeť umějí sračky dáti / i měsíc vypurgovati. / Buď uzdraví, neb udusí, / předce doktoru dát musí.“ MIKULÁŠ DAČICKÝ Z HESLOVA, *Prostopravda. Paměti*, (edd.) Eduard Petřů, Emil Pražák, Praha 1955, s. 99.

⁴¹ *Historie utěšené a kratochvilné člověku všelikého věku i stavu k čtení velmi užitečné. Výbor z české krásné prózy XVI. a XVII. století*, (ed.) BEDŘICH VÁCLAVEK, Praha 1950, s. 326.

dryáčnických“, kteří účinků této rostliny užívají bez rozmyslu a připravují z ní laxativa natolik silná, že mohou uživateli kromě jiných zdravotních obtíží způsobit i smrt.⁴² V případě rajskeho jablka neboli tykvice zámořské je možné v herbáři číst varování před silným projímadlem, které dryáčníci, ale také židovští empirici připravují macerováním a vařením plodu ve víně. Varování před rizikem úmrtí v případě nezdařilé aplikace tohoto léku může mít charakter nadsázky.⁴³ Autor se totiž následně vyslovuje, že praktikování (lékařského) řemesla by takovým odborníkům mělo být zakázáno, a ironicky dodává, že účinky tohoto projímadla by měli vyzkoušet sami na sobě, chtějí-li je jako neškodné podávat jiným.⁴⁴

S dryáčnickým prodejem léků souvisely podoby veřejného vystupování, jež byly pro úspěšný výkon této profese určující.⁴⁵ Ač byly bezpochyby různé, vykazovaly některé víceméně sdílené vzorce. Bezesporu k nim patřily imitace důstojnosti příslušející učeneckému stavu a zdůrazňování exkluzivity příchozího, jeho schopností, případně nabízeného zboží. Když šibal z výše zmiňované povídky o uhlířovi zatoužil po snadném životě scholárů, pořídil si tomuto stavu odpovídající talár z červeného sukna, příslušný biret dokládající učenecký stav a k tomu nezbytné knihy. Dále si najal mladého chlapce, aby jej jako sluha doprovázel, a vyrazil do města. Na rynku mu lidé vzdávali úctu a nahlas usuzovali, že

⁴² „...až mnohým dna vyrážejí, že se k starému haufu odbírají musejí.“ PIETRO ANDREA MATTIOLI, *Herbář aneb Bylinář*, Praha 1596, s. 442A, srov. A. HUBER Z RIESENBACHU, D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Apatéka*, s. 219; k významu obratu „k starému haufu se odebírají“ viz heslo „hauf“: JOSEF JUNG-MANN, *Slovník česko-německý*, díl 1, Praha 1835, s. 1662.

⁴³ „...duši z sebe vyhánějí.“ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 451A, srov. A. HUBER Z RIESENBACHU, D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Apatéka*, s. 216.

⁴⁴ „...bylo by slušné, aby se takovým mistrům řemeslo zapovědělo aneb k tomu přidržání byli, aby takové lékařství nejprve sami na sobě zprubovali.“ A. HUBER Z RIESENBACHU, D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Apatéka*.

⁴⁵ DAVID GENTILCORE, *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*, Oxford 2006, s. 64–88; CLAUDIA STEIN, *The Function of the Quacks as a Means of Group Distinction in the Medical Community of Sixteenth-Century Augsburg. Preliminary Thoughts*, *Ludica* 5–6/2000, s. 192–200; ROY PORTER, *Quacks. Fakers and Charlatans in English Medicine*, Stroud 1987; ALISON KLAIRMONT LINGO, *Empirics and Charlatans in Early Modern France: The Genesis of the Classification of the „Other“ in Medical Practice*, *Journal of Social History* 19/1986, s. 583–603; PETER BURKE, *Mastičkáři, vědmy, šarlatáni – léčebné rituály v rané novověké Itálii*, in: Týž, *Žebráci, šarlatáni, papežové*, Praha 2007, s. 303–322.

dle vzhledu a vystupování se bezesporu musí jednat o člověka učeného, nejspíš o doktora lékařství.⁴⁶

Nepřehlédnutelnými nositeli komična v dramatu *Mastičkář* jsou sluhové ústřední postavy. Příchod svého mistra, v lékařském umění proslulostí údajně rovného Hippokratovi, ohlašují písní, v níž zdůrazňují jeho moudrost, bystrost a zkušenost.⁴⁷ Postava doktora ze hry *Dialogi variarum personarum* o sobě při příchodu na scénu tvrdí, že dokonce ani samotný Sókrates nebo Asklépiův syn Machaón se s ním ve znalosti lékařství nemohou poměřovat.⁴⁸ Obě hry také akcentují narativní strategie, jimiž dryáčníci budovali svůj obraz světooběžníků, kteří dosud terapeuticky působili především v cizině. Doktor se proto prezentuje jako lékař pocházející z dalekých i neznámých končin světa a připomíná úspěšné výkony z Arménie, Tyrolska a Alexandrie.⁴⁹ O svém mistrovi sluha Rubín prohlašuje, že je jeho jméno uctíváno po celém světě.⁵⁰ Blízké i vzdálené destinace, jmenovitě Babylon, Levanta nebo Benátky, jsou následně v průběhu hry spojovány s přineseným zbožím, jež je nabízeno k prodeji.⁵¹

Ohlasem cizokrajné praxe je tvrzení z druhého českého vydání Mattioliho herbáře, že se dryáčníci a potulní zubaři v Itálii při uštknutí jedovatou zmijí spoléhají spíše na sílu kozí routy než na vlastní dryák.⁵² Potulným léčitelům, kteří záměrně loví hady v příhodném čase po

⁴⁶ „Jistě jest viděti, že je tento člověk moudrý a učený a v některém umění jest doktorem, nejspíše v lékařství!“ Viz *Historie*, s. 323.

⁴⁷ „Sed, vem přišel mistr Ipokras / de gratia divina! / Nenieť horšieho v tento čas / in arte medicina... lékař múdrý, chytrý, dávný.“ Cit. dle V. ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, s. 300.

⁴⁸ „Co se pak dotýče lékařství, / žádný mě nemůž přemoci. / Machaon a Sokrates a jiní / v ničemž mně nejsou rovni.“ Cit. dle ČENĚK ZÍBRT, *Tři neznámé kratochvilné hry lidové ze stol. XVI. Z rukopisu Strahovského*, Český lid 18/1909, s. 322.

⁴⁹ „V Arménii království neznámém / vyhnal jsem z vody raka ven. / V Tyrolu tak se má moc chovala, / že v louži žádná zába nezůstala. V Alexandrii slavném městě, / může uvěřit, kdo jen chce, / tam jedna stará baba byla, / která nehrubě viděla, / však skrz můj kunst v malém čase, / když byla zraku dosáhše, / říkávala v nejjasnější / že jest půlnoci.“ Č. ZÍBRT, *Tři neznámé kratochvilné hry lidové*, s. 322.

⁵⁰ „...právěť vešde jeho jmě světie, / krátce říkuce, po všem světě...“ Cit. dle V. ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, s. 301.

⁵¹ „Tato ti jest, mistře, mast z Babyloně; / v niejť je taká drahá vuoně... Letos, den svatě Maře, / přinesl sem tuto mast z zámoří. / Nynie, u Veliký Pátek, přinesl sem tuto mast z Benátek.“ V. ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, s. 305, 311.

⁵² „Dryáčníci a zubitrhové in Italia, když od jedovatých ještěrek viperae řečených, ranění bývají, častokráte více na tuto bylinu, nežli na svůj vlastní dryák spoléhají. Pálí z ní i vodu velmi dobrou a mocnou.“ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 260D.

svlékání kůže, neboť v tomto období již nejsou příliš bdělí, se Mattioli věnoval v latinsky psaných komentářích k Discoridovu dílu *De materia medica*.⁵³ Léčitelé chlubící se rezistencí vůči hadímu jedu byli v dobových spisech označováni jako pauliani. Vydávali se za dědice schopnosti apoštola Pavla, jenž dle novozákonního vyprávění vyvážl nezraněn poté, co se mu had na ostrově Maltě zakousl do ruky.⁵⁴ Prameny italské provenience popisují jejich efektní performance, při kterých na doklad svých schopností nebezpečně manipulovali s hady, přičemž přihlížejícím nabízeli nejrůznější prostředky z organické materie těchto plazů.⁵⁵ Studované bohemikální prameny nedovolují usuzovat, že by se v českém prostředí dryáčníci prezentovali podobně teatrálně, nicméně připomínají, že schopnost ovládat či ovládnout hady, např. za pomoci zaříkávad, byla v tomto prostředí známá, stejně jako mimořádné účinky substancí z hadího těla.

V rukopisných sbornících z přelomu středověku a raného novověku jsou zapsány verbální formule sloužící k zastavení hadů a neutralizaci jejich jedu, které začínají povětšinou slovy *Osy + osy + osya*.⁵⁶ Ve sborníku zvaném *Vnoučkovo lékařství* z počátku 16. století jsou tato zaříkávadla nadepsána slovy *Zaklínati hada*.⁵⁷ Dvě odstrašující exempla o odvážlivcích, kteří se neúspěšně pokusili za pomoci zaříkávad přemoci hadího krále a zmocnit se jeho korunky, připomíná mravokárný traktát *Pokuty a trestání přestupníkův Božích příkázání* Martina Poličanského z roku 1613. Magickými slovy vyvolání hadi nakonec v obou případech překonali rituální ochranný kruh a odvážlivce smrtelně zranili svým jedem.⁵⁸

⁵³ „Circulatores hi nunquam congruo tempore viperas venantur, sed multo post vernationem, cum non amplius vigent.“ PETRUS ANDREA MATTHIOLI, *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei De materia medica*, Venice 1554, s. 693.

⁵⁴ *Sk* 28,1–6.

⁵⁵ KATHARINE PARK, *Country Medicine in the City Marketplace. Snakehandlers as Itinerant Healers*, *Renaissance Studies* 15/2001, s. 104–120.

⁵⁶ DAVID TOMÍČEK, *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*, Ústí nad Labem 2009, s. 191.

⁵⁷ Knihovna Národního muzea (dále KNM), sign, III F 53, f. 50r.

⁵⁸ „...jeden mládenec... z jara, když nejvíce hadi z země ležau, vyšel na jeden vrch... a svými čáry, zaklínati a svolávati, zdali by tu hada s korunau na světlo vyvolati a vyvábiti mohl a od něho ji dostati... člověk tomu prvnějšímu ve všem podobný byl... i vystoupil na nějaký vysoký pahorek a udělavši okolo sebe čáru a kolo, ohraďivše se v něm černokněžními jmény... a počal na ně volati a je zaklínati...“ MARTIN POLIČANSKÝ, *Pokuty a trestání přestupníkův božích příkázání*, Praha 1613, s. 30–33. K autorovi viz JOSEF JIREČEK, *Mikulášenci*, *Časopis Musea království*

O významu substancí z hadích těl svědčí četné opisy staročeského překlada dílčích pasáží pojednání *Experimenta Nicolai*, jež se staly součástí sbírky lékařských doporučení zvané *Jádra*.⁵⁹ Samotné léčitelské působení dominikánského bratra Mikuláše v Malopolsku během závěru 70. let 13. století svým důrazem na aplikaci hadích, štířích a žabích léčiv připomíná italské dryáčníky. Rovněž příslušné oddíly *Jádra* lze číst jako poučení, jak připravit a aplikovat léky z těchto substancí, a to včetně dryáku, jehož neuvěřitelné účinky dílo rovněž uvádí.⁶⁰ Nezdá se proto příliš troufalé usuzovat, že se i někteří čeští dryáčníci prezentovali jako zaklínači hadů, kteří díky svým dovednostem disponují mimořádně účinným dryákem, resp. léky připravenými z hadí kůže či krve.

Do druhého vydání Mattioliho herbáře bylo zařazeno také vyprávění o metodách prodejců falešného kořene mandragory. Mattioli svou osobní reflexi vtělil do výkladu o mandragoře v komentářích k Dioscoridovu dílu.⁶¹ V Hájkově českojazyčném zpracování díla tato pasáž chybí. Až v přepracovaném vydání z Veleslavinovy officíny čteme, že dryáčníci a jiní podvodníci, putující se svým zbožím od místa k místu, prodávají místo pravé mandragory běžně dostupné kořeny zformované do tvaru lidské postavy ženského nebo mužského pohlaví.⁶² Charakteru prodeje

Českého 50/1876, č. 1, s. 77–81. K motivu „hada s korunkou“ v českém folkloru srov. DAGMAR KLÍMOVÁ, MIROSLAV JANOTKA, *Vyprávění o hadech v soudobé lidové tradici*, Český lid 58/1971, s. 129–155.

⁵⁹ DAVID TOMÍČEK, *O léčivých vlastnostech hadů, žab a štírů – k integraci Experimenta Nicolai do staročeského lékařského písemnictví*, in: Jakub Izdný, Drahomír Suchánek, David Tomíček a kol., *Amicis omnia sunt communia. Integrace a dezintegrace v dějinách, společnosti a literatuře*, Praha 2022, s. 111–121.

⁶⁰ „Dryák má tyto moci. Dryák hodí sie k mnohému lékařství. Mistr Galienus pokládá jej ke všem nemocem a všecky staré neuhu opravuje a zvlášte proti jeduom hadovým hodí sie. A proti nedostatku smysla prospiešen jest. Mozku, srdci, plicem, žaludku posilňuje, všecko tielo opravuje. Pak když užtne had, pomaz dryákem. A proti bolesti srdce s vínem teplým přijmi. A pakli žena umrlé dietie má, daj jí dryák v teplém víně. Také ač kto měl by zlú krev v životie, přijmi v teplém víně a potom puštief krev na pravém boku. Také když vzteklý pes uji, pomaz dryákem. Také ktož má kámen, přijimaj dryák v teplém víně v lázni a pomozť. Také proti kašli, také proti zlé zimnici. Také proti hlízám a vředuom. Také k vočima. Také proti závratu. Také jest dobrý proti dnie. A tak dále.“ KNM, sign. IV H 60, s. 176.

⁶¹ „...quod cum Romae essem, impostorem quendam circumforaneum... curare contigit, qui praeter alias innumeras imposturas, quibus circumuentis hominibus multam pecuniam extorquent, docuit et artem, qua factitias sibi comparabat Mandragoras... demonstravit.“ P. A. MATTIOLI, *Commentarii*, s. 478.

⁶² „Dryáčníci a šejdíři, kteří s hrubými krámy po světě jezdí...“ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 392D.

odpovídají persvazivní strategie zdůrazňující mimořádné úsilí spojené se získáváním tohoto kořene: důvěřivým posluchačům podvodní prodejci tvrdí, že mandragorový kořen dobývají ze země za pomoci černého psa a s nasazením vlastního života. Musí se totiž důkladným zacpáním uší chránit před smrtonosným kvílením, které kořen rostoucí pod šibenicí při vyrývání vyluzuje.⁶³

Motiv kořene zpod šibenice se v českojazyčné literatuře neobjevuje poprvé, pracoval s ním již Tomáš Štítný ze Štítného v závěru 14. století. V *Knižkách šesterych o obecných věcech křesťanských* tvrdil, že s praktickými vyrývání tohoto kořene jsou obeznámeni lidé, kteří se věnují magii.⁶⁴ Také v muzejním rukopise *Vnoučkovo lékařství* je zaznamenáno vědění, že kořen mandragory roste pod šibenicí. Věrohodnost této informace je podpořena Hippokratovým a Pliniovým tvrzením.⁶⁵ Praxi prodávání falešného kořene mandragory potvrzuje výpověď Kristiána z Hořtky u městského soudu v Kutné Hoře z roku 1573. Nabízet kořen upravený do tvaru lidské postavy se měl dotyčný naučit v Krakově. Zde také získal od místního bradýře jakési certifikáty dokládající výjimečnost zboží. Na potenciální zákazníky se obracel minimálně dvěma způsoby. Vznešenějším klientům, např. opatovi sedleckého kláštera, nechal zasílat podvodné certifikáty, šenkýřky a jim podobné přesvědčoval patrně jakousi prodejní performancí. V Kutné Hoře zkusil zpeněžit pět kořenů, úspěchu se dočkal jen u sedleckého opata, který byl údajně ochotný pravou mandragoru zakoupit.⁶⁶

Kořen mandragory má podle Mattioliho výkladu pomáhat proti očarování, přinášet štěstí a potlačovat neplodnost. Autor v této souvislosti doplňuje, že ženy toužící otehotnět tento kořen vzhledu „mužička“ každou sobotu omývají vínem smíšeným s vodou a zabalený do čisté textilie

⁶³ „...a namlouvají lidi, kterak ho těžce dostávají, že jej musejí pod šibenicí... s nebezpečím života vykopávati, psa černého za provaz k tomu kořenu přivázati, sami sobě uši smolau aneb voskem zacpati, aby kvílení a křiku téhož kořene neslyšeli. Nebo jakž by jej uslyšeli, že by ihned tu na místě zemřeli a hrdla nechali.“ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 392D.

⁶⁴ „Ti, ješto pósitoie čary, ti vědě, kak se s šerednú věcí obierají: když kakés pod šibenici kořeníe ryjí.“ TOMÁŠ ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNĚHO, *Knižky šestery o obecných věcech křesťanských*, (ed.) Karel Jaromír Erben, Praha 1852, s. 8.

⁶⁵ „Jakož pravi Ipocras a Plinius, mandragora jest kořen, kterýžto roste pod šibenicí.“ KNM, sign. III F 53, s. 47v.

⁶⁶ JOSEF ŠIMEK, *Kutná Hora v XV. a XVI. století*, díl 1, Kutná Hora 2014, s. 87.

ukládají na bezpečné místo.⁶⁷ S nějakou podobnou praktikou mohl být obeznámen také Jan Černý, který se v *Knizeze lékařské* z roku 1517 podíval, že české ženy za mandragorový kořen neváhají utratit i několik zlatých mincí.⁶⁸ K Mattioliho tvrzení o tom, že pomocí kořene mandragory lze dosáhnout štěstí, je možné doplnit, že i podvodník Kristián nabízel mandragoru šenkýřkám s tím, že kořen přináší štěstí ve hře.⁶⁹ Postup přibližující kýžený efekt je odkryt ve výše připomínaném muzejním rukopise. Píše se v něm, že kdo chce mít štěstí při hře v kostky, má házet rukou, pod níž má připevněný kořen mandragory, který předtím ve jménu Nejsvětější Trojice pokřtil pomocí svěcené vody svým jménem.⁷⁰ Nejedná se opět o izolované pramenné svědectví, rituální křtění tzv. strýčků, tj. kořenů připomínajících lidskou postavu, ve výčtu čarodějných hanebností zmiňuje Tomáš Štítný.⁷¹

V citovaném muzejním rukopise je vepsán takřka celý katalog možností lékařského i nelékařského využití mandragorového kořene, svědčící o pověsti, již se kořen těšil patrně napříč všemi vrstvami společnosti. Výběrově lze uvést: Když jej nemocný vypije ve svařeném víně, upadne do hlubokého spánku. Je-li podložen pod nabízené zboží, bude mít kupec v prodeji úspěch. Pokud jej krčmář vloží do sudu, vyšenkuje celý jeho objem. Jestliže si žena před souložím potřé pohlavní orgán medem smíšeným s nastrouhanou mandragorou, nebude partner toužit po jiné. Podobného efektu dosáhne, když se v neděli umyje vodou, v níž byl kořen mandragory macerován od čtvrtka. Má-li jej rodička během porodu položený na bříše, bude dítě chráněné před božcem i padoucníci, a k tomu si získá lásku všech lidí.⁷²

⁶⁷ „...neplodné ženy plodné činil, aby toho mužíčka každau sobotu vínem a vodau zmyly, do čisté rauchy obalily a v tejnosti choval[y].“ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 393A.

⁶⁸ „Žertýři to z kosatce formují a zase dadí ruosti v zemi. Potom strojí dodatečně ten obraz pro šálení z peněz. A Češky za to dáti několiko zlatých neobtěžujie se.“ JAN ČERNÝ, *Knihha lékařská*, (ed.) Zdeňka Tichá, Praha 1981, s. 237.

⁶⁹ J. ŠIMEK, *Kutná Hora*, díl 1, s. 87.

⁷⁰ „Vezmi ten kořen a křti jej tvým jménem u vodě svěcené, těmito slovy: Já tě křtím ve jme otce i syna i ducha svatého. A potom vezmi jej k sobě. A když hráš, měj jej pod levú paží, pakli hráš krchú rukú, tehdy jej měj pod pravú.“ KNM, sign. III F 53, s. 47v.

⁷¹ „...strýčky neb kořenie křstie...“ T. ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNÉHO, *Knížky šestery*, s. 8.

⁷² KNM, sign. III F 53, s. 45v–47v.

Zaklínači a jiní vyznavači černého umění

Z pohledu graduovaných lékařů bylo sice prodávání přírodních amuletů typu kořene mandragory odsouzeníhodnou praxí, nepřikládali jí však takovou závažnost jako prodávání neautorizovaných laxativ či jiných léků k vnitřnímu užití. I tak lze rozumět komentáři v druhém vydání Mattioliho herbáře, jímž je k trikům s mandragorou lakonicky konstatováno: *vulgus vult decipi*.⁷³ S obdobnou shovívavostí se graduovaní lékaři nejspíš stavěli i k nejrůznějším textovým amuletům sporného obsahu, jejichž nabídka byla součástí pomyslné šedé zóny poskytovatelů lékařské péče. Nejspíš jen s pobavením Georg Handsch ve svých zápisnicích vzpomněl textový amulet, o němž mu vyprávěl jeho pražský mentor Andreas Gallus, osobní lékař arcivévody Ferdinanda Tyrolského. Složený list papíru neobsahoval víc než jména údajně všech prostitutek působících ve městě.⁷⁴

V jedné z povídek Sebastiana Brandta, jež jsou součástí *Prostějovské-ho sborníku* z roku 1557, se vypráví o sedlácích, které jakýsi bratr kazatel přesvědčil, aby utratili významné peněžní částky za talismany v podobě složených lístků, jež je měly chránit před morovým onemocněním. Kazatel důvěřivce varoval, aby tyto lístky, určené k zavěšení na hrdlo pomocí hedvábných nití, nikdy nerozkládali, neboť poté ztratí svou moc. Když to posléze sedláci, svedení zvědavostí, přece jen učinili, zjistili, že na lístcích je italsky napsáno výsměšné varování: „Ženo, jsi k tomu, aby předla, a tobě vřeten a kužel upadá, když se pak sehneš, zavřiž díru, ať by tam ne vběhlo.“⁷⁵ Moralistní povídka končí důrazným varováním před nabídkami podobných podvodníků.⁷⁶

Odlišně je zpracován motiv klamavého talismanu s banálním obsahem v příběhu, který ve svém deníku zaznamenal Matyáš Borbonius. Mladého Jana Dubravia, pozdějšího biskupa olomouckého, měla v Plzni

⁷³ P. A. MATTIOLI, *Herbář*, s. 392D.

⁷⁴ MICHAEL STOLBERG, *Learning from the Common Folks. Academic Physicians and Medical Lay Culture in the Sixteenth Century*, *Social History of Medicine* 27/2014, s. 665.

⁷⁵ *Jana Albína Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky*, (ed.) ANTONÍN TRUHLÁŘ, Praha 1901, s. 288–289.

⁷⁶ „Tato báseň, kteráž se v pravdě stala, tomu nás učí, abychom ne všemu věřili, což nám ti ludaři a kejkleři, kteříž na lidech peníze šálí, praví. Ani také každému jejich slovu věřiti se má, neb často jedovatý had rád v zeli bývá.“ *Jana Albína Ezopovy fabule*, s. 289.

požádat žena trpící horečkami, aby jí jako lék poskytl něco, co by mohla nosit zavěšené na krku. Dubravius její žádost odbyl vícekrát přeloženým lístkem, do něhož napsal větu: „Z hovězího masa polívka dobrá bývá.“ Lístek zavěšený na hrdle přinesl uzdravení nejen dotyčné ženě, ale později i dalším lidem trpícím horečkami.⁷⁷ Po letech sám biskup neúspěšně zápasil s těžkou nemocí a bylo mu doporučeno obrátit se na ženu z Plzně, vlastnicí údajně uzdravující talisman. Dubravius tak učinil a od ženy získal složený lístek, po jehož aplikaci se mu ulevilo. Když ze zvědavosti lístek rozložil, s údivem seznal, že sám byl před drahnou dobou jeho tvůrcem.⁷⁸

Zatímco Borbonia biskupovo prozření vedlo k zamyšlení nad překvapivou nahodilostí v běhu věcí, kazatel Havel Žalanský z obdobného narativu vyvozoval důsledky nesrovnatelně závažnější. V jeho podání se na jakéhosi studenta měla obrátit žena stížená oční chorobou s žádostí o pomoc. Za poskytnutou službu slibovala dobře zaplatit. Ač dotyčný student žádný léčebný postup neznal, nechal se zlákat snadným ziskem a na kus papíru nakreslil nejrůznější znamení doplněná výzvou: „Diabolus erruat tibi oculos et foramina stercoribus repleat, to jest: nechť tobě čert oči vyloupí a důlky lejny vyplní.“⁷⁹ Od chvíle, kdy si žena složený lístek zavěsila kolem krku, jí oční choroba přestala trápit. Po roce puzeza zvědavostí lístek rozložila, zjistila, co je na něm uvedeno, a pobouřeně upustila od jeho nošení. Oční choroba se jí následně navrátila. Zatímco v příběhu o talismanu biskupa Dubravia není účinnost lístku spojována s žádnou konkrétní mocí a ve své podstatě je relativizována, Havel Žalanský o účinnosti lístku nepochybuje, byť hyperboličnost a ironie jeho nápisu dokládají, že v ní nevěřil ani tvůrce. Dle kazatelova výkladu byla žena po celý rok prosta oční choroby, neboť její uzdravení svou mocí způsobil ďábel. V samotném nápisu dle jeho soudu žádná uzdravující moc být obsažena nemohla.⁸⁰

⁷⁷ „Non potuit repudiare Daubravius superstitionem mulierculae et scribit his verbis: ‚z hovězího masa polívka dobrá bývá.‘ Muliercula gestat schedulam in collo et sanatur et multos alios gestatione schedulae a feбри liberavit.“ *Dva deníky dra. Matyáše Borbonia z Borbenheimu*, (ed.) MAX DVORÁK, Praha 1896, s. 35.

⁷⁸ *Dva deníky dra. Matyáše Borbonia*, s. 35; srov. GUSTAV GELLNER, *Životopis lékaře Borbonia a výklad jeho deníků*, Praha 1938, s. 20; též srov. KAREL ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014, s. 376–377.

⁷⁹ HAVEL ŽALANSKÝ, *Knižky dvojce o andělich*, Praha 1618, kniha 2, s. 130–131.

⁸⁰ „...v slovích a literách žádná moc nebyla, ale bylo tu působení ďábla, kterýž v takovýcho lstech své zalíbení má.“ H. ŽALANSKÝ, *Knižky dvojce*, s. 131.

Studenta z exempla Žalanského, bratra kazatele z Brandtovy povídky i mladého biskupa Dubravia z Borboniem vzpomínaného příběhu spojuje skutečnost, že v konturách konkrétních narativů vystupují jako autority z šedé zóny poskytovatelů lékařských služeb. V moralistním traktátu na *Knihu Sírachovcovu* tuto skupinu nedlouho po polovině 16. století připomněl kazatel Tomáš Rešel Hradecký. V díle konstatuje, že v případě zdravotních obtíží se lidé obracejí k nigromantikovi, totiž k černoumělci, resp. k zaklínači, lekovači, žehnači.⁸¹ Osoby zaklínače a lekovníka, které zaklínají a lékují nemoci, zná jedno z kázání *Svatovítského rukopisu* z přelomu 14. a 15. století.⁸² Vedle konkrétních míst spojených s působením Panny Marie, resp. sv. Prokopa, zmínil zaklínače a kúzedlníka Petr Chelčický v *Síti víry*. Nejen k řádným svatyním, ale i k těmto praktikům se pověřční lidé obracejí v nouzi.⁸³ Argumentační strategie inkriminovaných léčitelů ukázal Tomáš Štítný v *Knížkách šesterych*: legitimitnost svých postupů opírají o přesvědčení, že lékováním ani nemohou provozovat suspektní čarodějnické praktiky, neboť tímto konáním prospívají lidem.⁸⁴

Tomáš Bavorovský ve sbírce kazatelských promluv z roku 1557 naznačuje, že k aktivitám zaklínačů neměli daleko ani někteří duchovní. Zcela nepochybně ti, kteří místo řádného kázání předpovídají počasí z tištěných pranostik a posluchače instruují, jak za pomoci verbálních formulí zažehnat hrozící nečas.⁸⁵ Martin Poličanský zaklínačství spojil se

⁸¹ „Jiní pak běží a pospíchá k nigromantikovi, totiž k černoumělci, zaklínači, lekovači, žehnači, kajkléři a k jiným čertovským vopícím, aby jen své nemoci mohl zbýti.“ TOMÁŠ REŠEL HRADECKÝ, *Knih Jezů Syrachů*, Praha 1561, f. S₃r.

⁸² „Take potupeny gsu zaklínacy a lekownyczy, genz zaklynagy a nomoczy lekugy.“ *Svatovítský rukopis*, (ed.) ADOLF PATERA, Praha 1986, s. 331.

⁸³ „Ti netoliko bludně svatých v zámuciech hledají, ale i týmž domněním bludným kúzedlníkuov a hadačuov hledají v času pokušení svých, túž vážnost k kúzedlníkóm majíce v té při jako i k svatým – též do Kyjova k matce boží, do Temelína k kúzedlníku a nyní do Týna a k svatému Prokopu, k zaklínačovi – kdož by koli polehčil, Buoh nebo dábel!“ PETR CHELČICKÝ, *Sít víry*, (ed.) Jaroslav Boubín, Brno 2011, s. 303.

⁸⁴ „Druzí pak říkú: My nečarujem, ale lékujem a mnohým pomáháme.“ T. ŠTÍT-NÝ ZE ŠTÍTNEHO, *Knížky šestery*, s. 9; srov. FRANTIŠEK ŠMAHEL, *Silnější než víra. Magie, pověry a kouzla husitského věku*, in: Týž, *Mezi středověkem a renesancí*, Praha 2002, s. 249–272; IGOR NĚMEC, *Česká slova někdejší magické terminologie*, Listy filologické 103/1980, s. 31–39.

⁸⁵ „Jiní o tom, kdy má neb jasno býti neb přseti vedlé vyměření hvězdárúov předpovídají, a přitom kterak by nastávající povětrí žehnati a na lesy obracetí měli.“ TOMÁŠ BAVOROVSKÝ, *Postila česká*, Olomouc 1557, f. A₃v; srov. JAN VÁCLAV

„školním uměním“ a prozradil, že mnozí duchovní svedeni lakotou hledají poklady za pomoci čar a zaklínání temných sil. Užívají k tomu „černé knihy“ obsahující „hrozná a veliká jména Boží“.⁸⁶ Kritik soudobých mravů zároveň zdůraznil, že ona bezesporu působivá jména bývají napsána hebrejsky, arabsky a také řečí „azianskau“.⁸⁷ Kazatel prezentoval kategorii duchovní-zaklínač jako modelovou pro hříšníky porušující tabu zneužívání Hospodinova jména. Postuloval tak poněkud zvláštní představa, že tito invokátoři rituálně zacházeli se jmény skutečně užívanými k oslovení Boha, jak je uvádí např. soupis dvaasedmdesáti jmen Božích.⁸⁸ Nemuselo to však být zcela nemožné. Richardem Kieckheferem vydaný rukopis z 15. století ukazuje, že v sousedství obvyklých jmen sloužících k oslovení pekelných bytostí mohla být do černých knih, resp. rukověti nekromantů, skutečně vepsána i jména z připomínaného soupisu.⁸⁹

Poličanský svůj výklad dokresluje příběhem o lakotném knězi, který měl bohatou zkušenost s „černým uměním“. V příhodný čas se tento duchovní vypravil nalézt poklad na „pustý hrad Baubín, anebo Peherk řečený“, ležící při Vltavě naproti Zbraslavi. Poklad byl strážěn ďáblem, který během potyčky knězi vyrazil z rukou „knihy černé“. Závěrem příběhu Poličanský zdůrazňuje poučení, že „kněží nemají se s černými kněhami obíratí a s čerty zacházeti“.⁹⁰ Knihy charakterizované jako „černé“ nacházíme jako atribut zaklínače, který se věnuje nekromancii, resp. nigromancii, tj. „černému umění“. Pronikání tohoto diskurzivního

NOVÁK, *Studie o Postile Bavorovského*, Sborník historický 3/1885, s. 138–144, 236–241; k pověřivosti duchovních a jejich přichylnosti k magickým praktikám v pozdním středověku srov. JOSEF MACEK, *Víra a zbožnost jagellonského věku*, Praha 2001, s. 13–40.

⁸⁶ „Mnozí sau školním uměním obdaření od Pána Boha, coby měli jiné od toho hříchu odvozovati, sami se jich dopauštějí, ano také mnozí duchovní těch čarů pro lakomství užívají a zaklínáním zlých duchů hledají v zemi pokladův, užívaje v tom černých knéh, v nichž sau hrozná a veliká jména Boží.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 33r.

⁸⁷ „...ta jména veliká, kteráž se vypovídají řečí Ebrejskau, Arabskau a Azianskau, sau veliká a hrozná.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 33v.

⁸⁸ VĚRA CHLÁDKOVÁ, ALENA M. ČERNÁ, *Dvaasedmdesát jmen božích ve staročeských literárních památkách*, Listy filologické 128/2005, s. 267–294.

⁸⁹ RICHARD KIECKHEFER, *Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, University Park 2012, s. 330.

⁹⁰ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 34r–v. Autor patrně z kroniky Václava Hájka z Libočan věděl o tradici spojující hrady Peherk a Boubín s Marobudem. Horu řečenou Peherk nedaleko Zbraslavi Hájek rovněž spojuje se zakladatelskou činností hadačky Kazi; srov. J. JIREČEK, *Mikulášenci*, s. 80.

prostředku do obecného povědomí je dokumentováno tvrzením z dialogu *Tkadleček*, že umění nekromancie v lidové etymologii souvisí s černými knihami, a také výrazem černokněžník ve Veleslavínově slovníku *Nomenclator quadrilinguis*.⁹¹ Jan Štelcar Želetavský v traktátu *Kniha duchovní o velkých skutcích Pána Boha všemohúcího* z roku 1588 výklad o této problematice ilustroval hned trojicí věrohodných narativů o případech nekromancie z 60. let 16. století. První pojednává o mnichovi z lužického Kamence, který za pomoci černých knih vyvolal dábla, aby se od něho naučil, jak na lidi sesílat nemoci i jak je uzdravovat.⁹² Kněz Tomáš z Jílového měl ve své komoře skrývat dábla zavřeného ve skleněné nádobě. Dábel jej naučil postupy k nalézání pokladů a rovněž ono dvojití zacházení s nemocemi, tj. nejen jejich působení, ale i uzdravování.⁹³ Poslední anekdota připomíná italského lékaře, který též konzultoval s ďáblem zavřeným ve skleněné nádobě. S jeho pomocí uzdravil řadu osob a nashromáždil tak značný majetek.⁹⁴

Tragické úmrtí nešťastníka spolupracujícího s ďáblem lze číst jako frekventovaný diskurzivní prostředek. Kněze Tomáše z Jílového zadával dábel v podobě domácího kocoura během orby. Anonymního kněze z příběhu Martina Poličanského zadával mourovatý kocour během práce na zahradě.⁹⁵ Motivy jsou si natolik podobné, že patrně v podobě oblíbené komponenty narativů o nekromantech přecházely z příběhu do

⁹¹ *Tkadleček*, (ed.) FRANTIŠEK ŠIMEK, Praha 1974, s. 174; D. ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator*, s. 309; souhrnně k problematice BOHUMIL RYBA, *Nigromancie, černá kniha a černokněžník*, *Věstník České akademie věd a umění* 52/1943, č. 2, s. 81–95.

⁹² „Opět Bůh trestal skrze dáblý nástroje jich v Lužické zemi mnicha kametského, kterýž skrze černé knihy s ďáblem seznámení měl, že ho naučil lidi sušiti, nemocné činiti a zase uzdravovati.“ JAN ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní o velikých skutcích Pána Boha všemohúcího, s rozličnými historiemi starými i novými ozdobena*, Praha 1588, f. P₇v.

⁹³ „Opět trestal Bůh ve městě Jílovém nástroje dábelského, kněze Tomáše, faráře domácího, kterýž maje dábla v sklenici v své komoře, od něho se naučil lidi nemocné činiti a je zase hojiti. Těž mu dopauštěl i poklady vyzdvyhovati.“ J. ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. P₇v.

⁹⁴ „Opět trestal Bůh přehroznau pokutau ve Vlaších jednoho lékaře, kterýž dábla v sklenici měl a s ním se často radíval. S jeho pomocí též mnohé lidi hojival a statek velký v malých letech shromáždil.“ J. ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. P₈r–v.

⁹⁵ „Času pak jarního jel s koňmi do zahrady k vorání... dábel vyletěl, vzal na se způsob kocoura domácího a přiběhl na zahradu... než se nedál, chopil se mu hrdla a jej zadával, obrátivši ho nosem k zemi.“ J. ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. P₇v–P₈r; srov. ....když sobě ten kněz zahradu spravoval... dábel v způsobu

příběhu. Štelcar přejal i obdobně tragické vyprávění o doktoru Faustovi. Připomíná ho v souvislosti s případem jakéhosi lékaře „v zemi witemberské“, který pomocí kouzel nemoci způsoboval, ale stejně tak je dovedl i léčit. Dle vročení uvedeného po straně textu si ďábel vzal jeho duši v Jeně roku 1586. Kazatel doplnil, že stejného osudu se „v té zemi“ dočkal i „Faustus čarodějník“, vyvoláváje ďábla ve skrytu své komnaty. Zvláště morbidním způsobem jej měl ďábel sprovodit ze světa roku 1548.⁹⁶

V době psaní svého díla mohl být Štelcar seznámen s aktuálně vydaným tiskem *Historia von D. Johann Fausten*,⁹⁷ rozdvojení hrdiny na postavu wittenberského lékaře na straně jedné a čarodějníka Fausta na straně druhé tomu však nenasvědčuje. Zmínka o Faustovi nicméně ukazuje, že faustovská látka pronikala do českojazyčné tištěné kultury podstatně dříve, než byla roku 1609 vydána *Historia o životu doktora Jana Fausta*. V rozpravě *Akcí a rozepře* Michala Pěčka, jež vyšla ve stejném roce jako zmíněné dílo, je připomínán jakýsi anonymní doktor, který uzavřel smlouvu s ďáblem a zaklínáním ho přiměl přebývat ve skleněné nádobě. S jeho pomocí byl velmi úspěšný v lékařské praxi, takže nashromáždil značné bohatství.⁹⁸ Dle českojazyčného knižního zpracování Faust praktikoval lékařství ještě před uzavřením smlouvy s Mefistofelem. Vedl ho k tomu zájem o zaklínácké umění, tj. poznávání chaldejských, perských, arabských a řeckých slov, magických znamení i formulí. Motivován svým zálibením, opustil dráhu duchovního a začal se prezentovat

kocaura mourovatého, počal se okolo jeho noh hladiti a vrňaukati... a hned jej tu udávil.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, f. 34r–v.

⁹⁶ „Opět trestal Bůh skrze ďábla nástroj jeho, onoho lékaře v zemi witemberské, kterýž skrze čary a kauzla lidem nemocí i zdraví dodával. Ten potom v městě Jeně od ďábla svau záplatu vzal. Jako v té zemi Faustus čarodějník, s kterýmž ďábel v pokoji jeho divně zacházel. Nebo za živa jej pochytil, o stěny s ním tak dlouho pral, až duši z něho vytlaukl a jej na kusy rozházel.“ J. ŠTELCAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. Q₁r.

⁹⁷ Srov. *Historia von D. Johann Fausten. Text des Druckes von 1587. Kritische Ausgabe*, (edd.) STEPHEN FÜSSEL, HANS JOACHIM KREUTZER, Stuttgart 1988. K faustovské tematice přehledně FRANK BARON, *Doctor Faust. From History to Legend*, München 1978.

⁹⁸ „A byl vskutku jakýs doktor, kteráž maje smlauvu s ďáblem, kteréhožto zaklínáním do sklenice sobě vehnal, velmi šťastný v svém kuryrování a hojení lidí byl a mnoho statku svým dětem, totiž za 2600 dukátů, nashromáždil.“ M. PĚČKA Z RADOS-TIC, *Akcí*, f. J₃v–J₄r.

jako lékař a astrolog. Lidské neduhy hojil nejen pomocí verbálních formulí, ale i pestrým výčtem přírodních léků.⁹⁹

V jednom z exemplů se Martin Poličanský dovolal případu studenta, který se vypravil hledat poklad na blíže nespecifikovanou zříceninu nad Vltavou vybaven „vidaucím kamenem“.¹⁰⁰ Takovéto kameny, nezřídka drahé minerály vhodné k broušení, byly standardní výbavou mágů deklarujiících dovednost komunikovat jejich prostřednictvím s nadpřirozenými andělskými bytostmi. Několik komunikačních krystalů vlastnil např. proslulý astrolog John Dee.¹⁰¹ Poličanským připomínaný student však bezesporu věděl, že kámen neotevívá bránu do sféry Božích andělů, neboť před vlastním zařikáváním kolem své osoby načrtl ochranný kruh. Opatrnost byla v tomto případě zcela namístě, neboť v kameni záhy spatřil „hrozného a škaredého ďábla“.¹⁰² Lze usuzovat, že právě existence takovýchto komunikačních, resp. věšteckých pomůcek v rukou zaklínačů nejrůznějšího sociálního statusu¹⁰³ vedla k utvoření a šíření diskurzivního prostředku v podobě motivu čerta ve sklenici. V bohemikálních pramenech je doložen již v německojazyčné skladbě *Der Ackermann aus Böhmen*. Smrt zde oráčovi říká, že se zalíbením hleděla, jak se v Paříži věnoval černému umění a zaklínal ďáblы do roztodivné sklínky.¹⁰⁴

⁹⁹ „K tě věci doktor Faustus našel sobě rovné, kteříž zacházeli s kaldejskými, perskými, arabskými a řeckými slovy, figurami, karaktery, čarami, zaklínáním, a což více k kouzelnictví přináleží a se jmenovati může... To se doktorovi Faustovi dobře líbilo, protože zpytoval, cvičil se v nich ustavičně ve dne v noci, a potom nechtěl za zběhlého v písmích svatých jmín a držán býti, ale jsa světským člověkem jmenoval se doktorem v lékařství, a byl astronomem aneb hvězdářem. Jsa pak jako žertu lékařem, ponejprv mnohým lidem spomáhal svými léky, bylinami, vodami, kořením, traňky, recepty a purgacím.“ Viz *Historia o životu doktora Jana Fausta*, (ed.) JAROSLAV KOLÁR, Praha 1989, s. 30.

¹⁰⁰ „...jeden žák, sauce učený... jednoho času šel do nějakých starých a zbořených zdí na staré hradiště, kteréž jest nad řekau Vltavou, hledaje, zdali by v těch starých zdech v tom vidaucím kamenu nějaký poklad starý nalezl.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 35r.

¹⁰¹ O. HADASS, *Medicine*, s. 114.

¹⁰² „A udělavši sobě čaru anebo podlé obyčeje svého kolo, i vešel do něho, i počal sobě ten kámen v rukau svých zaklínati k vidění, aby mohl v něm viděti, jestli tu nějaký poklad. A když po zaklínání počal do něho hleděti, uhlídal v něm hrozného a škaredého ďábla.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 35r–v.

¹⁰³ K vykladačům z křišťálu v řadách bezecných lidí viz RICHARD VAN DÜLMEN, *Bezecní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003, s. 28.

¹⁰⁴ „Zvlášť potěšené jsme přihlíželi a za to tě chválili, když jsi v Paříži seděl na kole Štěstěny, na hlavě tančil, černým uměním se zaobíral a ďáblы zaklínal do roztodiv-

Vědmy, léčitelky i věštkyně

Ve skleněné nádobě uzavřený čert je zmiňován jako pomůcka také u dvou ze šesti pražských léčitelek, které Jan Štelcar ve svém traktátu posměšně nazval „čertovy doktorkyně“.¹⁰⁵ Vlastnit jej měla také autorem připomínaná hadačka působící na venkově, v jejíž výbavě se vedle herbaře pekelné provenience nacházel i jakýsi kámen stejného původu.¹⁰⁶ V této souvislosti lze připomenout případ hadačky Anny Noskové, která během výslechu v Kutné Hoře roku 1571 zdůraznila, že čerta Jiříčka ve skleněné nádobě i přes rozšířené zvěsti nemá, a rychtář tak u ní tento předmět hledal marně.¹⁰⁷

Sarkastický titul „znamenitá doktorka“ užil Michael Pěček na adresu léčitelek, o nichž tvrdil, že každá z nich je ve skutečnosti „proklatau čarodějnu hadačku“.¹⁰⁸ Autor těmito slovy bezpochyby mínil ženy, které podobně jako jejich mužské protějšky nabízely své léčitelsko-věstecké schopnosti směřující k diagnostice choroby způsobené maleficiem, identifikaci jejího strůjce a odvrácení magického působení.¹⁰⁹ Ve Štelcarově výčtu pražských léčitelek a jejich dovedností lze jako diskurzivní prostředky formující obraz této profesní skupiny vnímat opakující se motivy vzájemně provázaných schopností nemoci působit i léčit, předpovídání dobré i špatné budoucnosti, přípravy prostředků milostné magie

né sklínky.“ JAN ZE ŽATCE, *Oráč z Čech*, (ed.) Jaromír Povějšil, Praha 1994, s. 43; srov. „Zumal sere lachten wir und wurden des fur dich rumig, do du zu Pareisz auf dem gluckesrade sassst, auf der heut tantztest, in der swartzen kunst wurktest und banntest die teufel in ein seltzam glas.“ *Der Ackermann aus Böhmen*, (ed.) JOHANN KNIESCHEK, Prag 1877, s. 27.

¹⁰⁵ J. ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. D₄v–D₃r.

¹⁰⁶ „...k níž podobná jest i jiná doktorkyně, též ve vsi, kteráž také má od čerta z pekla přinesený herbář i kámen a toho čerta ve sklenici má...“ J. ŠTELCHAR ŽELETAVSKÝ, *Kniha duchovní*, f. D₄v.

¹⁰⁷ J. ŠIMEK, *Kutná Hora*, s. 85.

¹⁰⁸ M. PĚČKA Z RADOSTIC, *Akci*, f. J₆r.

¹⁰⁹ Srov. WOLFGANG BEHRINGER, *Chonrad Stoeckhlin a „noční houf“: Příběh z raného novověku*, Praha 2018, s. 83–89; EDWARD BEVER, *The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe. Culture, Cognition, and Everyday Life*, Basingstoke 2008, s. 215–335; ROBIN BRIGGS, *Circling the Devil. Witch-Doctors and Magical Healers in Early Modern Lorraine*, in: Languages of Witchcraft, (ed.) Stuart Clark, Basingstoke 2000, s. 161–178; WILLEM DE BLÉCOURT, *Witch Doctors, Soothsayers and Priests. On Cunning Folk in European Historiography and Tradition*, Social History 19/1994, s. 285–303; JOSEF MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích*, díl 4, Praha 1999, s. 77–78; KEITH THOMAS, *Religion and the Decline of Magic*, London 1971, s. 252–300.

a schopnosti působit proti kouzlu seslanému na dobytek. Kazatel neopomněl zdůraznit pekelný původ jejich pomůcek. Od ďábla pochází nejen rozličné koření, které užívají, ale také formy na odlévání vosku či olova, ze kterých věští. V jejich výbavě nechybí ani věštecký kámen, resp. kniha černého umění v podobě pekelného herbáře.¹¹⁰

Jak dokládá výše zmíněný případ Anny Noskové, dotčené ženy své spojení s temnými silami popíraly, pokud o tyto aktivity či předměty projevily zájem autority. Kutnohorská hadačka na svou obhajobu tvrdila, že ve městě řádně slouží již osmnáct let, připravuje léčivé nápoje i masti a pomáhá obyvatelům v případech lidských i zvířecích chorob. Vzpomněla také jakési kameny, v nichž měla být schopna rozpoznat diagnózu nemocného, když je nastavila proti slunci. Při stejné příležitosti byla dotazována také hadačka Markéta původem z Prahy, která tvrdila, že dovede léčit krvice, franckou nemoc i prašivinu, stejně jako odstranit působení kouzla, kterým byl očarován dobytek. Jiná vyslychaná hadačka Manda Stupková nemocné umývala vodou z místní říčky, přičemž pronášela žehnání obracející se k Ježíši Kristu.¹¹¹

Praktiky léčitelů dobře ukazuje *Hádání smrti s člověkem* z 80. let 16. století. V jedné ze scén se smrt pokouší proniknout do příbytku bohatého člověka, v čemž jí úspěšně brání lékař za pomoci obvyklých opatření proti morové nákaze. Po jeho odchodu však bdělost členů domácnosti poleví a movitý muž upadne v horečnaté onemocnění. Lékař je zavolán zpět, podá nemocnému dryák a ve snaze zabránit zkažené materii proniknout k srdci mu nechá pustit žilou.¹¹² V tom okamžiku do děje vstupují hned čtyři léčitelky, označené slovem baby, a představují své uzdravující prostředky. Tři vychvalují různé postupy spoléhající se na léčivé účinky bylin, čtvrtá se chlubí silou svého zaříkávání. Prezentovaná verbální formule názorně ukazuje rozpor mezi deklarovaným funkčním typem a intencí těchto krátkých slovesných útvarů. Přestože je charakterizovaná jako *žehnání*, resp. „přesvatá slova“, jejichž působení je podmíněno Boží milostí, obsah odpovídá zaklínadlu, kterým je

¹¹⁰ J. ŠTELČAR ŽELETAŤAVSKÝ, *Knih duchovní*, f. D₄v–D₅r.

¹¹¹ J. ŠIMEK, *Kutná Hora*, s. 85.

¹¹² „Poče při něm pilnost mítí, káže mediánu zatíti. Dryjáku dá požívati, naději k zdraví dávatí. Že ta nemoc k smrti není, ale že přijde k zhojení. A když se to málo prodli, zimnice se v hlízu svalí. A vyloží se pod boky, pustí až k srdci votoky. Až se i srdce dotýká, tu se pán i lékař leká.“ [*Hádání smrti s člověkem*, Praha 1582?], f. C₈v.

horečnaté onemocnění odesíláno do propastných hlubin, kde má setrvat navěky proklaté, a to „ve jméno svatého Konráta“.¹¹³

K hříchům lidí, kteří lékují a zaklínají nemoci lidské, se ve svém traktátu vyjadřuje Martin Poličanský. Jako příklad uvádí zranění typu vymknutí končetin, různé bolesti hlavy či chorobný podkožní novotvar.¹¹⁴ Tyto zdravotní nedostatky mají odstraňovat žehnačky a kauzednické baby, které přitom berou Boží jméno nadarmo, čímž přestupují druhé příkázání. Do svých verbálních formulí nadto vkládají různé smyšlené narativy, slovy kazatele „všelijaké fabule, básně a lži“. Jako příklady takových babských zaříkávaadel Poličanský uvádí čtyři verbální formule. První má působit proti aučeji, tj. návalu zívání, jež mohlo být chápáno jako důsledek magického aktu. I toto zaříkávání se v závěru dovolává pomoci svatého Konráda.¹¹⁵ Druhé směřuje k zhojení kloubního zranění či kostní zlomeniny. Jeho účinnost je sympateticky svázána s krátkým narativem připomínajícím Kristovo zhojení zlomené nohy Petrova koně.¹¹⁶ Pomocí třetího jiná žena lékuje prudké bolesti hlavy. Narativ tohoto zaříkávadla připomíná Kristovo setkání s dvaasedmdesáti stříly, jež je

¹¹³ „Ját umím přesvatá slova, s nimiž bych byla hotova. Pánu kdyby chtěl slyšeti, k tomu viru přiložiti. Že bych jemu požeňna, hned by mu bolest přestala... Bež se přeč, zrádná zimnice a netrapíž pána více. I ty hlízo táhni za ní, tam, kdež nic živého není. Do přehlubokých propastí, nechtěj více nad ním vlásti. Buď tam navěky proklátá, ve jméno svatého Konráta.“ [Hádání], f. D_{1r}; srov. D. TOMÍČEK, *Víra*, s. 171–173.

¹¹⁴ „...buď že sobě někdo vyvine ruku, nohu anebo jiný aud, buď že někoho bolí hlava anebo že v ní má stříli, buď že komu roste pod koží navna kost.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 36; podrobně k názvům nemocí a jiných zdravotních nedostatků ALENA M. ČERNÁ, *Staročeské názvy chorob*, Praha 2009.

¹¹⁵ „Ve jméno svatého Rance, kus mazance, ať aučež přestane a zdraví nastane, dopomáhež mu toho svatý Kondrát.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 37; k verbálním formulím srov. EDINA BOŽÓKY, *Medieval Narrative Charms*, in: *The Power of Words. Studies of Charms and Charming in Europe*, (edd.) James Kapalo, Éva Pócs, William Francis Ryan, Budapest 2013, s. 101–115; DON C. SKEMER, *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*, University Park 2006; JONATHAN ROPER, *Towards a Poetics, Rhetorics and Proxemics of Verbal Charms*, *Folklore* 24/2003, s. 7–49.

¹¹⁶ „Ve jméno Svatého ducha. Jel Pán Ježíš na oslíčku, svatý Petr na koníčku. Petře pospěš. Pane nemohu, zlámal mi kůň nohu. Nu sejdíž se kost k kosti, klaub k klaubu, srst k srsti, ať jest zase tato bolest celá jako kámen, dejž to Duch svatý. Amen.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 37.

provázeno krátkou konverzací směřující k zapuzení choroby.¹¹⁷ U čtvrtého zaříkávadla Poličanský neuvádí, proti jakému zdravotnímu neduhu má působit, zaznamenává pouze jeho část, byť nepochybně významnou: „Jako kamení neroste od Božího narození, tak ty také nerost.“¹¹⁸

Zdůrazňování smyšleného či absurdního obsahu verbálních formulí bylo součástí argumentační strategie, kterou uplatnil Tomáš Štítný v *Knižkách šesterých* za účelem zpochybnění efektivnosti těchto postupů.¹¹⁹ Alternativní přístup k fenoménu verbálních formulí naopak připouštěl, že vyřčená slova skutečně disponují schopností vyvolat fyzický účinek, zvlášť jsou-li pronášena za účelem působit škodu. Takový pohled sdílely i osoby vzdělané. Jan Černý např. v *Knieze lékařské* připomíná, že netík spolu s devaterníkem působí nejen proti kouzlům starých žen, ale také proti jejich „uřknutie“.¹²⁰ Instrukci o používání netíku proti „čáruom babským a uřknutí“ převzal do svého zpracování Mattioliho herbáře přední přírodovědec Tadeáš Hájek z Hájku.¹²¹ Proti „uřknutí dítěte“ má dle Černého výkladu podobně účinkovat pivoňka vložená pod hlavu šestinedělky a do míst, kde leží dítě.¹²² V souvislosti s verbálními formulami starých žen poutá pozornost instrukce k pětílístku. Pítí odvaru z jeho listů nejenže působí proti padoucnici, ale též eliminuje škodu, kterou působí „babské žehnání a účinky“.¹²³ Černý užívá slovo účinek synonymně k výrazům čáry nebo kauzlo, když hovoří o efektech maleficia, resp. magického aktu, v jehož důsledku má dotyčný „uděláno“.

¹¹⁷ „Ve jméno Otce. Šlo sedmdesáte a dva střílův, potkal se s nimi Pán Bůh. Kdež to jdete střilové? Jdeme Janových kostí lámati. Jděte na dříví a skály a lámejte je, a tohoto ruky nechte s pokojem.“ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 37.

¹¹⁸ M. POLIČANSKÝ, *Pokuty*, s. 37; srov. K. LEDECKÝ, *Lidové léčení, zaříkávání a zavrtávání nemocí v Pošumaví*, Český lid 23/1914, s. 99–100.

¹¹⁹ „Čím pak viece ta žehnání, ješto jsú se lží smiešena, a některá jsú holá lež! anot repce baba pochukujic a praviec: by Buoh chodil po zlatém mostě, a utkal se s svatým Petrem neb s svatú Maří, aneb s kakús dobrú bratří; i vzelží kakés řeči, chtiec lží tělo uzdraviti, ano lež i duší zabijiel!“ T. ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNĚHO, *Knižky šestery*, s. 9.

¹²⁰ „Čárom babským a uřknutie odpierá (s devaterníkem smíšený).“ J. ČERNÝ, *Knieha*, s. 255.

¹²¹ „Čáruom babským a uřknutie odpirá, s devaterníkem smíšený.“ PIETRO ANDREA MATTIOLI, TADEÁŠ HÁJEK Z HÁJKU, *Herbář aneb Bylinář*, Praha 1562, s. 358v.

¹²² „Šestinedělce pod hlavu klásti i pod děti... uřknutí dítěte... vnic obracuje.“ J. ČERNÝ, *Knieha*, s. 288.

¹²³ „Listí vařené u víně za deset dní pité... babské žehnání a účinky vypleňuje.“ J. ČERNÝ, *Knieha*, s. 287.

Újmu dokumentuje jeho výklad k moci byliny zvané vratič.¹²⁴ Slovem žehnání pak v kontextu výkladu o pětিলístku nepochybně mínil řečový akt, který ve skutečnosti nemohl mít na adresáta pozitivní vliv, nýbrž mu naopak škodil.

K devětsilu Černý připomíná, že je-li vložen společně s úročníkem do kolébky, ochrání dítě před účinky škodlivého dechu (tchnutí) starých žen.¹²⁵ Pojmenovává tak další možný způsob, kterým staré ženy potenciálně ohrožují své okolí. Havel Žalanský o něm píše v druhé knize svého pojednání o andělech, konkrétně v kapitole věnované urknutí. Autor především rozlišuje dvě podoby tohoto aktu. Prvnímu rozumí jako urknutí čarodějnemu, nezbytně vyžadujícímu zapojení temných sil, druhému jako produktům zhoubných fyziologických pochodů („zlého lidského přirození“), jež emitují z lidského těla hlasem, zrakem nebo dechem (tknutím).¹²⁶ Žalanského výklad v této věci není úplně konzistentní. Zatímco původce újmy způsobené dechem spojil s přirozenými příčinami („lidé nešťastného přirození“), v případě újmy způsobené hlasem připustil, že může být ovlivněna i významem pronášených slov. Z toho důvodu prý lidé neradi slyší, když je vyslovována přehnaná chvála na adresu jejich koní či hospodářských zvířat.¹²⁷ Újmu emitovanou zrakem Žalanský s přirozenými fyziologickými proměnami ženského těla sice spojil, neopomněl však připomenout, že takto dovedou ublížit „ženy čarodějné“. Touto formou působení mohou být poškozeny nejen rostliny, ale k újmě mohou přijít živočichové i lidé, a zejména mláďata a děti.¹²⁸

Léčitelky představují nesnadno uchopitelnou skupinu praktiků z prostředí šedé zóny poskytovatelů lékařské péče. Do jejich komplikovaného socioprofesionálního světa náležely odsuzované bytosti společenské-

¹²⁴ „Účinkem zlým bylo-li by komu, aneb některé dievce anebo ženě, uděláno, že by horlivú milostí nepokoj znikl, vratičem se omýti – zbudeš toho ihned.“ J. ČERNÝ, *Knieha*, s. 381. K sousloví „mit uděláno“ srov. IGOR NĚMEC, JAN HORÁLEK A KOL., *Dědictví řeči*, Praha 1986, s. 332–334.

¹²⁵ „Dětem stláti do kolébky s uročníkem... zachovává od zlých tchnutí babských.“ J. ČERNÝ, *Knieha*, s. 106.

¹²⁶ „Druhé urknutí jest zlého přirození a děje se hlasem, zrakem, nebo tchnutím.“ H. ŽALANSKÝ, *Knižky dvoje*, kniha 2, s. 143.

¹²⁷ „A u nás mnozí toho neradí slyší, když kdo koně jejich neb dobytek jiný nesmírně chválí a jim se diví.“ H. ŽALANSKÝ, *Knižky dvoje*, kniha 2, s. 144.

¹²⁸ „...snadno uškoditi mohau věcem mladistvým, neb dětem, kteří těla mdlá mají, aneb životčíchům mladým.“ H. ŽALANSKÝ, *Knižky dvoje*, kniha 2, s. 143; k ochraně dítěte viz též DANA DVORÁČKOVÁ-MALÁ A KOL., *Děti a dětství od středověku na práh osvícenství*, Praha 2019, s. 229–232.

ho dna i respektované osobnosti vyšších vrstev,¹²⁹ příležitostně konzultované správkyně domácnosti i expertky, které prosluly poskytováním lékařských služeb na odborné bázi.¹³⁰ Zejména jeden z rozměrů jejich činnosti, péče o matku a dítě, byl popisován a hodnocen s pozoruhodnou mírou neporozumění, opovržení, ale i neskrývaného nepřátelství. Nelze si nepovšimnout, že plamenní kritici hanebnosti tohoto diskurzu byli zároveň tvůrci jeho základních kontur. Martin Philadelphus Zámorský v kázání *Na den památný úvodu Panny Marie... po porodu do chrámu* zdůrazňuje, že ďábel svými úklady ženu ohrožuje nejvíc právě při porodu a během šestinedělí, přičemž činnost porodních bab spojuje s řadou rituálních aktů směřujících k obětování dětské duše ďáblu.¹³¹ Čtenářům neváhá připomenout hrůzný případ porodní báby upálené v Basileji, která se na mučidlech přiznala, že z ďáblova vnuknutí zavraždila na čtyřicet nemluvnat vbodnutím jehly do hlavičky.¹³² Obvinění z vraždění dětí představuje diskurzivní prostředek s extrémně negativní konotací. K umírněnějším se uchýlil Jan Kopp, který u porodních bab shledával především deficit teoretických znalostí v oblasti humorální teorie.¹³³ Zde koření jejich diletantský přístup k novorozencům, jehož důsledky musí

¹²⁹ Srov. ALISHA RANKIN, *Panacea's Daughters. Noblewomen as Healers in Early Modern Germany*, Chicago–London 2013, s. 25–60; LEIGH WHALEY, *Women and the Practice of Medical Care in Early Modern Europe, 1400–1800*, London 2011, s. 131–140; MARY E. FISSELL, *Women, Health, and Healing in Early Modern Europe*, Bulletin of the History of Medicine 82/2008, s. 1–17; GIANNA POMATA, *Practicing between Earth and Heaven: Women Healers in Seventeenth-Century Bologna*, *Dynamis* 19/1999, s. 119–143.

¹³⁰ K léčitelkám srov. D. TOMÍČEK, *Věra*, s. 86–89.

¹³¹ „Ach zrádné proklaté baby, že kdy smíte stvoření a obraz Boží, nevíňátka rozkošná ďáblům zehnaním, hádáním, vosku, volova litím, slov nad ním breptáním a jinými kauzly obětovati. Ach, což z toho počet vydati a za to hrozně pekelné muky musíte věčně trpěti, to potom nešlechetně zvíte.“ MARTIN PHILADELPHUS ZÁMRSKÝ, *Postilla evangelistská*, [Bruntál] 1592, s. 1118. K rituálnímu uvedení do kostela srov. LUBOMÍR TYLLNER A KOL., *Lidová kultura*, Praha–Litomyšl 2014, s. 330–331.

¹³² „Čtem, že někdy v Biskupství basilienském spálena byla baba porodní, kteráž se na trápení vyznala, že čtyřycátero nemluvnátek zabila, každému do temínka hlavičky, až do mozku jehlu, když se rodilo, vpichla, kteréž ihned umofila, ovšem z samého ďábelského vnuknutí.“ M. PHILADELPHUS ZÁMRSKÝ, *Postilla*, s. 1115.

¹³³ „A protož naše baby, když užítku toho nevědí, tak zanechávají, aby tomu skrovněmu a tenkému živoťku tudy a tím uškozeno nebylo.“ J. KOPP Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonaly regiment*, f. 38r.

nezřídka pracně napravovat graduovaný lékař.¹³⁴ Korigující úhel pohledu naopak nabízejí zápisníky výše připomínaného Georga Handsche. Prozrazují, že zejména k těm léčebným postupům znalých žen, jež souvisely s péčí o novorozence a malé děti, graduovaní lékaři přistupovali s neskrývaným profesním zájmem.¹³⁵

Závěr

Pluralitní prostředí šedé zóny poskytovatelů lékařské péče nebylo vnitřně příliš ostře diverzifikované a navenek působilo suspektně. Protagonisté tohoto profesního světa se tudíž svými strategiemi museli především vypořádat s tímto dvojím znevýhodněním. Usilovali proto o vytváření, posilování a šíření specifické exkluzivity znalostí, dovedností, resp. produktů, zároveň volili takové komunikační vzorce, které zdůrazňovaly jejich efektivitu i legitimitu. Vyjadřovací prostředky studovaných pramenů tyto strategie pokrývaly, byť spíše v rovině intencionálně formovaného diskurzu než kriticky reflektované reality. I toto pokřivené zrcadlo, v konturách odrazu spíše temné, umožňuje vidění šedé zóny poskytovatelů lékařské péče v cenné hloubce historického detailu.

Potulní prodejci léků, nezřídka léčitelé v jedné osobě, dovedně pracovali s možnostmi neusedlého způsobu života. Zástupci této skupiny se tak soustředili na krátkodobý efekt performance, během níž oslovovali potenciální klientelu. Jejich sebezprezentace sice využívala prvky imitace komunikačních strategií společensky respektovanějších profesí, stěžejí však mohla rezignovat na originální vyznění. Raně novověké slovníky dokládají, že krajní polohy oscilovaly mezi lékařstvím, kramářstvím, ale i kejklářstvím. Tuto skutečnost potvrzují středověká a raně novověká literární díla. Výraz dryáčnická ambivalentnost tohoto diskurzu dokumentuje proměnou sémantického pole, v němž se usadily rysy chvástavosti, nezřetelnosti a neserióznosti. Theriak učenecké medicíny byl lékem

¹³⁴ „...však proto kdyby se druhy neštěstí přihodilo, aneb že by některá stará baba nětco zkazila, jakož ony pak svého žvaní, a zvláště při dětech nenechají, tehdy vždycky doktor v tom utrpěti musí...“ J. KOPP Z RAUMENTHALU, *Gruntovní a dokonalý regiment*, f. 41v; srov. HANA JADRŇÁ MATĚJKOVÁ, „Neznalé“ báby a „vzdělaní“ lékaři? Konstrukce (ideální) porodní báby a strategie vytvoření autority ve spisech autorů a autorek raně novověkých porodnických příruček z německojazyčných oblastí, Praha 2016, s. 35–36.

¹³⁵ M. STOLBERG, *Learning*, s. 661–662; srov. TÝŽ, *Learned Physicians*, s. 351–356.

určeným k vnitřnímu užití, forma aplikace dryáků potulných prodejců nebyla jiná a troufale zasahovala do kompetencí graduovaných lékařů. V tomto kompetenčním střetu je nutné hledat porozumění vyhocené rétorice, s níž graduovaní lékaři neautorizované empiriky stíhali. Dryáky a další léky potulných prodejců však způsobovaly spíše nadměrné purgativní projevy než smrt, což ovšem na léky univerzitně vzdělaných lékařů vrhalo světlo jen relativně příznivější.

Zkoumání zbývajících dvou skupin šedé zóny poskytovatelů lékařské péče směřovalo k diskurzu, jenž byl formován především autory z řad duchovního stavu. Lze v něm proto sledovat určitá tematická i výrazová specifika. Zejména pro mužskou skupinu zaklínačů je charakteristická schopnost zacházet s psaným slovem, ať již v podobě textových amuletů, či invokací zaznamenaných v knize. Jak ale ukazují prameny, výrazové prostředky akcentující knižní učenost byly srozumitelné i v případě žen. Tvůrci tohoto diskurzu volili prostředky, jimiž zástupce šedé zóny poskytovatelů lékařské péče identifikovali jako profesní konkurenty, jejichž sebe prezentace zdůrazňovala exkluzivnost postupů vymítání nemocí a vědění opírající se o schopnosti specifického vidění reality. V této souvislosti je vhodné připomenout, že i graduovaní lékaři posilovali svou autoritu správným odhadem budoucího vývoje na základě vyhodnocení prognostických znamení. Opakovaně užitý diskurzivní prostředek v podobě motivu čerta ve sklenici se proto mohl vztahovat k vidoucím kamenům či podobným předmětům, jejichž existenci osoby z šedé zóny poskytovatelů lékařské péče před svými klienty netajily, ba spíše naopak. Narativům ďábelského pozadí jejich terapeutických výkonů je pak třeba rozumět jako diskurzivnímu prostředku věroučné formace, jímž byly předem delegitimizovány a odsouzeny jakékoli formy kooperace s těmito osobami.